

KAZAKÇADA “MAQAL-MÄTEL” KAVRAMI

Aşur ÖZDEMİR*

Öz

Türkçedeki “atasözü” kavramı, Kazakçada “мақал-мәтел/maqal-mätel” terimi ile karşılanmaktadır. “Maqal” ve “mätel” şeklinde ayrı ayrı da kullanılan terim, aslında Rusçadaki “пословица/poslovitsa” ve “поговорка/pogovorka” kavramlarının karşılığıdır. “Maqal” ve “mätel” ayrımı Kazakçada olduğu gibi hemen hemen bütün çağdaş Türk dillerinde de mevcuttur. Ancak Türkçede bu ayrıma gerçek anlamda sadece bir iki dil bilimci dikkat çekmiştir. Bu makalede öncelikle Kazakça “maqal” ve “mätel” sözlerinin kökeni üzerinde durulmuş, bu sözleri çağdaş Türk dillerinde karşılayan kelimeler tespit edilmiştir. Daha sonra “maqal” ile “mätel”in tarifi yapılmış, ortak ve farklı yönleri gösterilmiştir. Ayrıca tespitler ışığında Kazakça “maqal” ve “mätel” örnekleri verilmiştir. Yazıda diğer yandan Türkçedeki “atasözü” tanımları ele alınmış, “atasözü” ve “aydım” ayrımı yapılarak her iki türden de örnekler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Atasözü, Aydım, Kazakça, Мақал/Maqal, Мәтел/Mätel, Пословица/Poslovitsa, Поговорка/Pogovorka, Türkçe, Çağdaş Türk Dilleri.

“MAQAL-MÄTEL” CONCEPT IN KAZAKH

Abstract

The concept proverb in Turkish is compared with “мақал-мәтел/maqal-mätel” concept in Kazakh language. The terms “maqal” and “mätel” are also used separately, in fact, they are equivalents of Russian concepts “пословица/poslovitsa” and “поговорка/pogovorka”. The distinction between “maqal” and “mätel” in Kazakh language also exists in almost all modern Turkic languages. However, this distinction in Turkish has been truly pointed to only by one or two linguists. In this article it was first focused on the origin of the words in Kazakh “maqal” and “mätel”, the equivalents of these words in modern Turk languages have been determined. Then “maqal” and “mätel” terms were defined, the similarities and differences were shown. Also, as the result of findings, “maqal” and “mätel” samples in Kazakh were given. In this study, on the other hand, the Turkish “atasözü” term was discussed, having made distinction between the terms “atasözü” and “aydım”, examples of both types were given.

Keywords: Proverb, Saying, Atasözü Aydım, Kazakh Language, Мақал/Maqal, Мәтел/Mätel, Пословица/Poslovitsa, Поговорка/Pogovorka, Turkish, Modern Turkic Languages.

Giriş

Kazakça “maqal-mätel” (мақал-мәтел/ل ماقال-مأته) sözü (Isqaqov vd., 2011, s. 19) Türkçedeki “atasözü” terimini karşılayan bir ikilemedir. “Maqal/мақал” sözünün aslı Arapça

* Dr.; Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, asurozdemir@hotmail.com.

“مقال/maḳāl” (Isqaqov vd, 2011, s. 18), “mätel/мәтел” sözünün aslı ise yine Arapça “مَثَل/meşel” kelimesidir (Nişanyan, 2012, s. 403). “ḳavl/قول” kökünden gelen “مقال/maḳāl” sözü “söz, lakırdı, kelam; söyleme, söyleyiş; makale; bahis” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 1997, s. 573; 237; Ali Nazîmâ, 2009, s. 237; Rustemov, 1989, s. 180). “Meşel/مَثَل” sözü ise “misal, numune olarak irat olunan söz, kıssa, destan, ahlaki hikâye, ibare” gibi anlamlar ifade etmektedir (Kestelli, 2004, s. 303; İbrahim Cûdî Efendi, 2006, s. 312; Rustemov, 1989, s. 192). Osmanlı Türkçesinde “مَثَل ضَرْب/ḍarb-ı meşel” atalar sözü anlamında kullanılmaktadır ve söz konusu ifadenin çokluğu “امثال ضروب/ḍurüb-ı emşāl” dir (Şemseddin Sami, 1987, s. 803).

“Maḳal”, “mätel” ve “mäsäl” sözlerinin Türk dillerine İran dilleri veya Hintçe vasıtasıyla geçmiş olduğu düşünülebilir (Qaydar, 2004, s. 55). Nitekim Tacikçede “матал/matal” “masal, uydurma, bilmece, muamma” anlamlarında (Kalontarov, 2008, s. 167), “мақол/maḳol” ise “поговорка/mätel” anlamında (Fazilov vd., 1957, s. 391); Peştucada “matal/مَثَل” sözü hem “поговорка/mätel” hem de “пословица/maḳal” anlamında kullanılmaktadır (Lebedev, 1961, s. 508, 532). Diğer yandan Hintçede “поговорка/mätel” sözünü karşılamak üzere “kaxāvat” ve “lokokti” sözlerinin yanı sıra “masal” sözü de kullanılmaktadır (Beskrovnoy, 1957, s. 694).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te de “sāw” yani “atasözü” kelimesinin Arapça karşılığı “meşel” olarak verilmiştir (Kâşgarlı Mahmut, 2014, s. 410).

“Матал/matal” sözü Türkmencede “bilmece” anlamında kullanılmaktadır (Hamzaýew vd., 1962, s. 431). “Мәсәл/mäsäl” ise Tatarcada “öykünce” (fabl) karşılığı olarak kullanılmaktadır (Abdullin vd., 1979, s. 422).

Atasözü anlamına gelen “maḳal-mätel/мақал-мәтел” kelimesi Kazakçada ikileme olarak kullanıldığı gibi “maḳal/мақал” (Keñesbayev vd., 1961, s. 122) ve “mätel/мәтел” şeklinde (Keñesbayev vd., 1961, s. 135) ayrı ayrı da kullanılmaktadır.

Çağdaş Türk Dillerinde Atasözü Kavramı

Türkçedeki “atasözü” kavramını karşılamak üzere Rusçada “пословица/poslovitsa” ve “поговорка/pogovorka” (Ojegov, 2002, s. 530, 568; Jigulev, 1965, s. 3) sözleri kullanılmaktadır. Aslında bunlardan her biri “atasözü” kavramının bir yönünü karşılamaktadır. “Пословица/poslovitsa” Kazakçadaki “maḳal/мақал” sözünün (Anes vd., 2007, s. 159), “поговорка/pogovorka” ise Kazakçadaki “mätel/мәтел” sözünün (Anes vd., 2007, s. 102)

karşılığıdır. Dolayısıyla Rusçadaki “пословица/poslovitsa” ve “поговорка/pogovorka” karşılığı olarak çağdaş Türk dillerinin çoğunda da “atasözü” kavramı için ya ikileme biçiminde yahut ayrı ayrı kullanılan iki kelime bulunmaktadır.

Azerice: Azericede “atasözü” kavramı için “atalar sözü” ve “məsəl” sözləri kullanılmaktadır (Əliyev, 2004, s. 249). “Atalar sözü” sözlükte şöyle tarif edilmiştir: “*İbretimiz içeriğe sahip kısa kəlam, ifadə.*” (Axundov vd., 1997, s. 72). “Məsəl” sözlükte “zərbi-məsəl” ikilemesinin eş anlamlısı olarak verilmiş (Axundov vd., 1999, s. 255) ve şu şekilde açıklanmıştır: “*Mesəl gibi söylənen məşhur söz, halk ifadəsi.*” (Axundov vd., 1997, s. 439). Kaynaklarda iki kavram çoklukla “atalar sözü və məsəllər” biçiminde birlikte kullanılmıştır (Əliyev, 2004, s. 249).

“Atalar sözü” ile “məsəl” arasındaki en belirgin fark şudur: “Atalar sözü” bir fikri, bir hükmü tam, bitmiş ve umumileşmiş biçimde ifade eder. Yani “atalar sözü”nün ifade ettiği fikir veya hüküm izaha ihtiyaç bırakmayacak derecede kesin ve açıktır: “*Adamın gözü, yerin qulağı var.*” (Əliyev, 2004, s. 251). “Məsəl”de ise bu kesinlik ve tamlık yoktur: “*Ərəb nədi, corab nədi?*” (Əliyev, 2004, s. 258). Dolayısıyla “məsəl” izaha muhtaçtır ve anlamı çoklukla bağlamda ortaya çıkar (Əliyev, 2004, s. 251-252). Görüldüğü gibi “atalar sözü” Rusçadaki “пословица/poslovitsa”, “məsəl” ise “поговорка /pogovorka” sözünü karşılamaktadır.

Gagavuzca: Gagavuzcada “пословица” kavramı da “поговорка” kavramı da tek bir kelime ile yani “söleyiş” ile karşılanmıştır (Gaydarcı vd., 1973, s. 430). Bu bakımdan Gagavuzcanın da Türkçeye benzediği görülmektedir. Ancak V. İ. Sırf, “пословица” için “söleyiş” kelimesini, “поговорка” için ise “deyim” kelimesini kullanmış, dolayısıyla iki kavramı birbirinden ayırmıştır (Sırf, 2010, s. 172).

Türkmence: Türkmencede “atasözü” esas olarak “nakyl/накыл” sözüyle karşılanmaktadır (Çaryýew, 2005, s. 106; Yusupow vd., 1992, s. 88). Ancak bazı kaynaklarda “nakyl we atalar sözi / накыл ве аталар сөзи” terimi de kullanılmıştır (Berkeliýew, 1983, s. 6). İki sözün “atasözü” anlamında kullanıldığı, Rusçadaki “пословица/poslovitsa” ile “поговорка/pogovorka”, Kazakçadaki “мақал/maqal” ile “мәтел/mätel” ayrımının çok dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır (Şamyradow vd., 1961, s. 18). Nitekim *Türkmençe-Rusça Sözlük*'te “atalar sözi”ne “пословицы, поговорки” (Baskakov vd., 1968, s. 56); “nakyl”a ise “пословица” (Baskakov vd., 1968, s. 469) karşılığı verilmiştir.

“Atalar sözi / naqyl” hayatın değişik yönlerini anlatan; kısa, anlamlı cümlelerle insanlara akıl ve ibret veren halk şiirinin bir türüdür (Şamyradow vd., 1961, s. 18). “*Atalar sözi / nakyl*” gerçek ve mecaz anlama sahip olabilir (Yusupow, 1992, s. 88): *Maslahatly biçilen don gysga bolmaz.* (Danışarak biçilen don kısa olmaz.) (Yusupow, 1991, s. 89).

İkisi tek bir kavramı bildiriormuş gibi görünse ve Türkmençe kaynaklarda aralarında bir fark olduğu belirtilmese de “atalar sözi” “пословица”, “nakyl” ise “поговорка” terimini karşılamaktadır. Nitekim *Edebiyat Terminleriniñ Gysgaça Sözlügi*’nde “nakyl” hakkında şu bilgiler mevcuttur: “*Nakyllar*”ın bazısında akıl verici fikir dolaylı yoldan yani başka bir şey vasıtasıyla ifade edilir. Bu tür “*nakyllar*”ın arkasında mutlaka bir rivayet/hikâye vardır: *Müsürde şa bolandan Kenganda geda bol. (Mısır’da şah olacağına Kenan’da geda ol.)*” (Şamyradow vd., 1961, s. 60). Aslında söz konusu özellik “*nakyllar*”ın (Rus. поговорки, Kaz. мәтелдер, Az. məsəllər) ayırt edici özelliğidir. Dolayısıyla Türkmencede de “atalar sözü” (поговорка/maqal) ve “nakyl” (поговорка/mätel) ayırımına ihtiyaç vardır.

Özbekçe: Özbekçede “atasözü” kavramı umumi olarak “мақол/maqol” sözüyle karşılanmaktadır. *Ruscha-O’zbekcha Lug’at*’ta “пословица/poslovitsa” sözünün karşılığı “maqol” (Qo’shjonov vd., 1984, s. 155), “поговорка/pogovorka” sözünün karşılığı olarak da “matal” sözü (Qo’shjonov vd., 1994, s. 77) verilmiştir. Demek ki Özbekçede de “пословица” (Kaz. maqal) ile “поговорка” (Kaz. mätel) ayırımı vardır. Sözlükte “maqol” şöyle izah edilmiştir: “*Hayat tecrübesi temelinde halk tarafından ortaya konan, esas olarak öğüt ve ders içerikli, küçük, derin anlamlı, hikmetli ibare, söz.*” (Ma’rufov vd., 1981, s. 456). “Matal” sözünün açıklaması ise şöyledir: “*Kesin anlam ifade etmeyen mecazlı ibare, hikmetli söz.*” “Matal”, Özbekçede “kıssa, mesel” anlamında da kullanılmaktadır (Ma’rufov vd., 1981, s. 451).

“Maqol” tam bir hüküm, fikir ve sonuç ifade eder: “*Temirni qizig’ida bos.*” (Demiri tavında döv. / Demir tavında dövülür.) “*Birlashgan o’zar, birlashmagan to’zar.*” (Birleşen ileri gider, birleşmeyen geri gider.) (Razzoqov vd., 1980, s. 108-109). “Matal”da ise tam bir hüküm, umumi bir sonuç yoktur; sadece anlamı ve fikri ihsas eden ipuçları vardır: “*Tosh qattiqmi, bosh.*” (Taş mı sert, baş [mı]. / El mi yaman, bey mi [yaman]?)” (Razzoqov vd., 1980, s. 109).

Uygurca: Uygurcada “atasözü” kavramı “мақал-тәмсил / maqal-tämsil / مقال-ته مسل ” ikilemesi ile kars. 3). Bunun yanında “,2003 ,şılanmaktadır (Hezbaqiyeve vd نائتلار سۆزی / atilar sözi” terimi de kullanılmaktadır (Abdulla, 1989, s. 61). Аугица “мақал/maqal” Rusçadaki

“пословица” kavramını (Kibirov vd., 1961, s. 124), “тәмсил/teämsil” ise “поговорка” kavramını (Näcib vd., 1968, s. 308; Yaqub vd., 1991, s. 189) karşılamaktadır.

Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti’nde “ماقال / maqal” şöyle izah edilmiştir: “Hayat tecrübelerine dayanarak halk tarafından ortaya konan, yaygın, hacmi küçük, derim anlamlı, terbiyevi ehemmiyeti büyük, kalıplaşmış cümleler veya söz öbekleri.” (Yaqub vd., 1995, s. 32).

Birbirine çok benzemekle birlikte “maqal” ile “tämsil” Uygurcada da yapı ve anlam bakımından farklılık göstermektedir. “Maqal”lar bir fikri, bir hükmü kesin ifade ile anlatan cümlelerdir (Hezbaqiyev vd., 2003, s. 3): “At ölsä – egiri qalar, adam ölsä – äti.” (At ölse eyeri kalır, adam ölse adı.) (Hezbaqiyev vd., 2003, s. 21). “Tämsil”ler ise doğrudan ifade edilemeyen fikirleri ders vermek masadıyla dolaylı olarak yani bir hikâyeye dayandırarak kıyas ve temsil yoluyla anlatan, yapı bakımından da çoklukla eksiltili olan cümlelerdir (Hezbaqiyev vd., 2003, s. 3): “Yeğän eğız, körgän köz.” (Yiyen ağız, gören göz.) (Hezbaqiyev vd., 2003, s. 23).

Karakalpakça: Karakalpakçada “maqal-mätel” kavramı için “нақыл-мақал / naqıl-maqal” ikilemesi kullanılmaktadır (Niyetullayev, 1995, s. 3). “Naqıl” Rusçadaki “пословица” sözünün (Baskakov vd., 1967, s. 739), “maqal” ise “поговорка” sözünün (Baskakov vd., 1967, s. 684) karşılığıdır.

“Нақыл/naqıl” *Qaraqalpaq Tiliniñ Sözligi*’nde sözlükte şöyle tarif edilmiştir: “Akıl, nasihat olarak söylenen söz.” (Kamalov vd., 1988, s. 337). “Maqal/maqal” ise şu şekilde izah edilmiştir: “Hayat tecrübesinden alınıp halk ağzında şekillenmiş, talim ve terbiye bakımından öneme sahip kısa, hüküm verici, derin anlamlı sözler.” (Kamalov vd., 1988, s. 262). Bu tariflerden birincisinden ziyade ikincisi, Rusçadaki “пословица”, Kazakçadaki “мақал/maqal” tarifine daha fazla uymaktadır.

Bugün Karakalpakçada “naqıl-maqal” çoklukla birbirinden ayrılmadan Türkçedeki “atasözü” kavramını karşılamak için kullanılmaktadır. Yukarıdaki “naqıl” ve “maqal” tarifi de bunu açıkça göstermektedir. Ancak bilhassa Sovyet Dönemi halk bilimi kitaplarında “naqıl” ile “maqal”ın ayrıldığı görülmektedir. Mesela N. Däwqarayev’e göre “maqallar” çıkışı ve işlevi bakımından “naqıllar” ile aynı olmasına rağmen yapısı ve içeriği bakımından farklılıklar arz etmektedir. “Maqallar” bir görünüşü veya hadiseyi beyan ederek veya şartlarını ortaya koyarak sonuca varır. Dolayısıyla “maqal” bir kişiye değil umuma söylenir: “Ay menen künde / Hämmege birdey.” (Ay ile gün gibi / Herkese birdir.)¹ (Maqsetov, 1996, s. 156). “Naqıllar”da

¹ “Fevkalade güzel, ay ve gün gibi hiç kimseye yabancılığı yok” anlamında bir maqaldır.

ise bir fikir veya hüküm kesin şekilde, bitmiş bir cümle ile ortaya konur: “*Qazannan qaappaq ketse / İytten uyaq keter*” (Kazandan kapak gitse / İtten utanç gider). (Niyetullayev, 1995, s. 44). Q. Ayımbetov da “naqıl”ın bitmemiş, hükmü kesin olmayan türüne “maqal” dendiğini belirtmektedir (Maqsetov, 1996, s. 157).

Netice olarak “naqıllar”ın kesin hüküm belirten bitmiş cümleler olduğunu, “maqallar”ın ise kesin hüküm ortaya koymayan eksilteli cümleler olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda “naqıl” Kazakçadaki “maqal” (Rus. пословица), “maqal” ise Kazakçadaki “mätel” (Rus. поговорка) kavramına karşılık gelmektedir.

Kırgızca: Kırgızcada “atasözü” kavramı için “макал-лакап” ikilemesi kullanılmaktadır (Urupbekov, 1982, s. 3). Kırgızcada “makal-lakap” sözünün daha çok “makal” ve “lakap~ılakap” olarak ayrı ayrı kullanılmaktadır (Usupbekov, 1967, s. 3; Şambayev, 1972, s. 3; Kerimcanova, 1948, s. 3).

Kırgız Tilinin Sözdüğü’nde “makal”ın izahı şu şekilde yapılmıştır: “*Hayat tecrübesine dayanılarak halk tarafından ortaya konmuş, akıl ve nasihat verici kısa, mecazlı, tesirli sözler.*” (Akmataliyev vd., 2011, s. 209). “Lakap~ılakap” ise şöyle izah edilmiştir: “*Herhangi bir vakayı, hayata ait gerçeği; insan tabiatındaki, tavır ve davranışındaki bir hususiyeti ibret olarak ortaya koyan, ibretli sözler vasıtasıyla veren kısa cümleler.*” (Akmataliyev vd., 2011, s. 818).

“Makal, lakaptar” deyimlere benzeyen dil unsurlarıdır, hayata ait canlı görünüşlerin dil vasıtasıyla açık bir şekilde ortaya konduğu sözlerdir; bu sözlerin mantıki birer dayanağı vardır (Akmataliyev vd., 2004, s. 237). “Makal” ile “lakap” arasında bazı farklar da vardır: S. Musayev’e göre “makal”da fikir ve hüküm tam olarak söylenir, bir vakadan sonuç çıkarılır. “Lakap”ta ise sadece bir düşünce söylenir ama bir sonuç veya hüküm çıkarılmaz; kişi bağlama ve vakaya göre gerekli dersi veya hükmü kendisi çıkarır. “Makal” birçok hayat tecrübesinin bir toplamıdır, vakaların tekrarlanması ve ispatlanması neticesinde ortaya çıkar. “Lakap” ise yalnızca bir iş veya vaka neticesinde ortaya çıkar (Akmataliyev vd., 2004, s. 242).

Bu açıklamalara göre şu sözler “makal”dır: “*İrskını cer beret / İntımaqtı el süyet.*” (Rızkını yer verir / Birliği el sever.) (Akmataliyev vd., 2004, s. 243). “*Cardı cardının kızın alat.*” (Yoksul yoksulun kızını alır.) (Kerimcanova, 1955, s. 14). Şu cümleler ise “lakap”tır: “*Bay soyuuga kozu tappay, cardının kozusun suraptır.*” (Bay kesmeye kuzu bul/a/mamış,

yoksulun kuzusunu istemiş.) (Akmataliyev vd., 2004, s. 243). “*Esiñ barda etegiñdi cap, kudagıy.*” (Aklın başındayken eteğini kapat, dünür [kadın].) (Akmataliyev vd., 2004, s. 148).

Tatarca: Tatarcada “atasözü” kelimesinin karşılığı olarak umumen “мәкаль/mäkal” sözü kullanılmaktadır. Ancak “пословица” (Kaz. maqal) ile “поговорка” (Kaz. mätel) kavramını ayırt etmek için Tatarcada “мәкаль/mäkal” ve “әйтәм/äytem” sözleri de kullanılmaktadır (İsänbät, 2010, s. 137). Nitekim *Russko-Tatarskiy Slovar*’da da “пословица” sözünün Tatarca karşılığı “мәкаль/mäkal” (Ganiyev vd., 1958, s. 201), “поговорка” sözünün karşılığı ise “әйтәм/äytem, халык сүзе/халык сүзе” (Ganiyev vd., 1958, s. 111) olarak verilmiştir. Diğer bir sözlükte ise “пословица” sözüne “мәкаль/mäkal” karşılığı verildiği (Agişev, 1998, s. 94) hâlde “поговорка” sözü yer almamıştır.

Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege’nde “мәкаль/mäkal” sözünün izahı şöyle yapılmıştır: “*Hayattaki türlü görünüşleri umumileştirerek ustaca söylenmiş tabir, özlü söz.*” (Abdullin vd., 1979, s. 418). “Әйтәм/äytem” ise şu şekilde tarif edilmiştir: “*Herhangi bir hayat görünüşünü hususi olarak mecazlı bir şekilde değerlendirirken kullanılan, bitmiş bir cümle teşkil etmemesiyle mäkal’dan ayrılan kalıcı söz öbeği.*” (Abdullin vd., 1981, s. 677-678).

Tatarcada “mäkal” ve “äytem” ayrımı açık bir şekilde ortaya konmamıştır. Dolayısıyla “mäkal” kavramı çoklukla hem “пословица” hem de “поговорка” kavramını karşılayan bir terim olmuştur. Haddizatında “äytem” sözü Rusça “поговорка” sözünü karşılayan bir terim olarak Tatarcada otuzlu yıllardan itibaren kullanılmaya başlamıştır (İsänbät, 2010, s. 140). Buna rağmen “mäkal’lar”ın yüzyılların tecrübesinin neticesinde ortaya çıkan, umumi bir fikir ve hüküm ifade eden tam cümleler olduklarını; “äytem’lar”ın ise kesin bir fikir ve hüküm ifade etmeye, daha yalın anlamlı, çoğu kez de bitmemiş cümleler olduklarını söylemek mümkündür (İsänbät, 2010, s. 139-143). Buna göre “*Ak akça kara kön öçen.*” (İsänbät, 2010, s. 140) (Ak akça kara gün içindir.) sözü bir “mäkal”; “*Bar dön’yanı su baskan / Ürdäkniñ gamendä dä yuk.*” (İsänbät, 2010, s. 412) (Bütün dünyayı su basmış / Ördeğin umurunda da değil.) sözü ise bir “äytem” olmalıdır. Ancak bazı kaynaklarda “äytem” a “фразеологизм” yani “deyim” anlamı verildiği de görülmektedir (bk. İsänbät, 2010, s. 140–143).

Hülasa “atasözü”nü karşılamak üzere Tatarcada aslında “мәкаль/mäkal” sözü kullanılmaktadır. Rusçadaki “поговорка” terimini karşılamak üzere otuzlu yıllardan itibaren kullanılmaya başlayan “әйтәм/äytem” sözü terim olarak çok kabul görmemiştir.

Başkurtça: Başkurtçada “atasözünü” karşılamak üzere esas olarak “мәкәл/mäqäl” sözü kullanılmaktadır (Agişev vd., 1993, s. 850). Bununla birlikte iki dilli sözlüklerde Rusça “пословица” sözünün karşılığı olarak “мәкәл/mäqäl” (Ažnağolov, 2011, s. 493), “поговорка” sözünün karşılığı olarak da Tatarcadaki gibi “әйтәм/äytem” sözü (Ažnağolov, 2011, s. 481) yer almaktadır.

İzahlı sözlükte “мәкәл/mäqäl” “*Hayat tecrübəsindən çıxarılaraq söylənen, derin manalı, nüktəli söz.*” şeklinde açıklanmıştır (Uraqsin vd., 2004, s. 269). “Әйтәм/äytem” ise “*Başkurt halk biliminde hayatın belli görünüşünü hususi olarak mecazlı bir şekilde dəyərləndirən kalıcı söz öbeği.*” (Uraqsin vd., 2004, s. 503). Görüldüğü gibi bu tarifler Tatarcadaki “mäkäl” ve “äytem” tariflerine çok benzemektedir. Başkurtçada “äytem”, “idiomatik äytem” ve “frazeologik äytem” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Uraqsin vd., 2004, s. 503). Bunlardan birincisi “поговорка” yani “mätel” sözünü, ikincisi ise “фразеология” yani “deyim” sözünü karşılamaktadır.

Yukarıdaki izahlara göre şu örnekler “mäqäl”dir: “Mal arıǵın aşrahañ, awızıñ-moronoñ may bulır.” (Mal arıǵını beslersen aǵzın burnun yağ olur.) “*Ätäs qısqırmaha la tañ ata.*” (Horoz ötmese de tan atar.) (Äxtämov, 2008, s. 54). Şu örnekler ise “äytem”dir: “*Qız ǵa bulhın, bıwaz ǵa bulhın.*” (Kız da olsun, gebe de olsun.) (Äxtämov, 2008, s. 151). “*Tana hıyır sıqmay, olo hıyır inmäy.*” (Dana çıkmıyor, inek inmiyor.) (Äxtämov, 2008, s. 452).

Kırım Tatarcası: Kırım Tatarcasında “atasözü” yani “пословица” kavramını karşılamak için “аталар сөзю/atalar sözü” terimi (Useyinov vd., 1992, s. 93); “поговорка” kavramını karşılamak için de “айтым/aytım” terimi (Useyinov vd., 1992, s. 88) kullanılmaktadır.

“Atalar sözü” örnekleri: “*Kıbarlıq – başqa belâdır.*” (Kıbarlık başa beladır.) “*Yüksek uçqan, alçaq tüşer.*” (Yüksek uçan alçak düşer.). “Aytım” örnekleri: “*Güdürdisi çoq, yağğanı yoq.*” (Eser gürler ama yağmaz.) “*Davul körse – zurnaǵa / Çeşme körse – qurnaǵa.*” (Davul görse zurnaya / Çeşme görse kurnaya.)²

Kumukça: Kumukçada “пословица” karşılığı olarak “аталар сөзю/atalar sözü” terimi (Bammatova vd., 1960, s. 728), “поговорка” karşılığı olarak ise “айтыw/aytıw” terimi

² [http://turuzatadeyim.persiangig.com/.K6oox5H1KK/0060-Qirimtatar%20atalar%20sozleri\(86\).pdf](http://turuzatadeyim.persiangig.com/.K6oox5H1KK/0060-Qirimtatar%20atalar%20sozleri(86).pdf) (30.06.2015).

(Bammatova vd., 1960, s. 670) kullanılmaktadır. *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*'nde “atalar sözü”ne de “aytıw”a da “atasözü” anlamı verilmiştir (Pekacar, 2011, s. 45, 55)

“Atalar sözü” örnekleri: *“Ecelgi düşman el bolmas.”* (Eski düşman dost olmaz.) *“Güye gölekni talar, qayğı yürekni talar.”* (Güve gömleği yer, kaygı yüreği yer.) “Aytıw” örnekleri: *“Gelinni betin gelgende körerbiz.”* (Gelinin yüzünü gelince görürüz.) *“Awuz bir, qulaq iki.”* (Ağız bir, kulak iki.)³

Diğer Çağdaş Türk Dilleri: “Пословица” ve “поговорка” terimlerini karşılamak üzere Nogaycada “такпак/takpak” ve “айтув/aytuv” (Baskakov vd., 1956, s. 455, 429) sözleri; Altaycada “кеп сөс/kep sös” ve “укаа сөс/ukaa sös” (Baskakov vd., 1964, s. 547, 501) sözleri; Tıvacada “үлегер сөс/üleger sös” ve “үлегер чугаа/üleger çugaa”⁴ sözleri; Sahacada “өс хоһооно/ös xopooно” (Speltsov vd., 1972, s. 289) ve “тыл номоҕ/tyl nomoğ” (Afanas'yev vd., 1975, s. 431) sözleri kullanılmaktadır.

“Пословица” ile “поговорка” aygımının kesin olmadığı dillerde ise iki kavram da çoklukla tek kelime ile ifade edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu kavramlar Çuvaşçada “ваттисен сăмахă/vattisen sâmaxă, халăх сăмахă/xalâx sâmaxă” (Dmitriyev, 1951, s. 488, 532) sözleri; Şorcada “сөс кеби/sös kebi, үлгер сөс/ülger sös, кеп сөс/kep sös” (Kurpeşko-Tannagaşev vd., 1993, s. 122; Dırenkova vd., 1940, s. 348); Karaçay-Malkarcada “нарт сөз/nart söz” (Süyünç ulu vd., 1965, s. 458; Tenişev vd., 1989, s. 481); Hakasçada “сөспек/söspek” (Çankov vd., 1961, s. 597, 642) sözleri ile karşılanmaktadır.

Kazakçada Maqal-Mätel

Maqalın Tanımı: “Мақал/maqal” kaynaklarda şu şekilde tarif edilmiştir:

“İbret, örnek ve akıl vermek maksadıyla söylenen etkili ve hikmetli halk sözü.” (Keñesbayev vd., 1961, s. 122).

“Örnek olsun diye söylenen umum halka ait hikmetli söz.” (Isqaqov vd., 1983, s. 102).

“Halk şiirinde bir tür; kesin hüküm bildiren, gerçek anlamına bağlı olarak mecaz anlam da ifade edebilen, örnek olsun diye söylenen kısa hikmetli söz.” (Isqaqov vd., 2011, s. 18-19; Axmetov vd., 1996, s. 136; Äbdiğaziyev vd., 2010, s. 356).

³ <http://forum.hunturk.net/kumuk-turk-edebiyati-2331.html> (30.06.2015).

⁴ <http://www.classes.ru/all-tuva/dictionary-tuva-russian-term-16643.htm?#> (30.06.2015).

“Konusma dilinde kısa ve ahenkli bir yapısı bulunan, halkın asırlık tecrübesini barındıran hikmetli cümle.” (Salqınbay vd., 1998, s. 141)

“Maqal, mantıki ve bedii düşüncenin kanatlanmış harika bir sonucu, tecrübeden doğan felsefi sözdür.” (Qoñıratbayev, 2004, s. 181).

“Hayattaki olayları özetleyip tiplendiren; bir veya iki mısradan oluşan; ilk mısrasında şart veya umumi anlayış, ikinci mısrasında sonuç çıkarılıp hülasa bir hüküm ortaya konan, oldukça kısa, derin anlamlı halk şiiri türü.” (Qaratayev vd., 1975, s. 402).

Bütün bunlardan hareketle şöyle bir tanım yapmak mümkündür: *Maqal*, türlü hayat görünüşlerini ve hayata dair olayları özetleyerek kesin bir yargıya varan, asırların tecrübesinden süzülerek ortaya çıkmış, çoğu zaman uyaklı olan, içinde birçok edebî sanat barındıran, gerçek anlam ifade edebileceği gibi mecaz anlam da ifade edebilen, çoğu zaman akıl ve ders veren, halk bilgeliğinin ürünü, kısa fakat derin anlamlı felsefi halk şiiri türüdür. Mesela: “*Qayratı bar kisiniñ, lâzzatı bar isiniñ.*” (Gayreti olan kişinin, lezzeti olur işinin.) (Qaratayev vd., 1975 s. 402). “*Qattı jerge qağ turar, qayratı erde baq turar.*” (Kati yerde su durur, gayretli erde baht durur.) (Däwıtuı, 2004, s. 326).

Mätelin Tanımı: Kaynaklarda “мәтел/mätel”in birbirlerine benzer birçok tanımı verilmiştir:

“*Sanatlı, etkili veciz söz dizisi.*” (Keñesbayev vd., 1961, s. 135).

“*Nihai bir fikir veren, sanatlı, kısa veciz söz.*” (Isqaqov vd., 1990, s. 243).

“*Halk şiirinin kısa veciz söz tipindeki türü, sanatlı söz.*” (Isqaqov vd., 2011, s. 141; Axmetov vd., 1996, s. 138; Äbdıgaziyeu vd., 2010, s. 366).

“*Mätel, hayattaki hususi olay ve görünüşleri tam olarak değerlendiren sanatlı söz dizisidir.*” (Adambayev, 1989, s. 417).

“*Sonuç hükmü ve düşüncesi kesin olarak belirtilmeyen, karşı tezleri bulunmayan, bir fikir veren, kısa, sanatlı özlü söz.*” (Qaratayev vd., 1975, s. 554).

Görüldüğü gibi biri hariç kaynaklarda “mätel”in eski ifadeyle “efradını câmi, ağıyarını mâni” bir tarifi yapılmamıştır. Ancak yukarıda verilen bilgilerden hareketle şöyle bir tanım yapmak mümkündür: “Mätel, halkın hayat tecrübesine dayanmasına rağmen kesin bir hüküm belirtmeyen, iletisi alıcıya bırakılan, gerçek anlamı ve iletisi bağlamada ortaya çıkan, eksiltili

cümlelerden kurulan, içinde çoğu zaman edebî sanatlar barındıran, gerçek anlam ifade edebileceği gibi mecaz anlam da ifade edebilen, halk bilgeliğinin ürünü, kısa halk şiiri türüdür: “*Apama jezdem say.*” (Ablama eniştem denk. / Tencere yuvarlanmış, kapağını bulmuş.) (Qaratayev vd., 1975, s. 554). “*Aşsa – alağanında, jumsa – judırğında.*” (Açsa avucunda, yumsa yumruğunda. / İstedğini yaptırıyor, köle gibi hükmediyor.)⁵ (Qaydar, 2004, s. 216).

Maqal ile Mätelin Mukayesesi: Benzer görünmelerine rağmen “maqal” (Rus. пословица) ile “mätel” (Rus. поговорка) gerek biçim gerekse içerik bakımından farklılıklar da göstermektedir. Maqal ile mätelin iki ayrı tür sayılmasının sebebi de bu farklılıklardır. Maqal ile mäteli karşılaştırdığımızda ortaya şu sonuçlar çıkmaktadır:

Ortak Yönleri:

1. Maqal da mätel de sözlü halk edebiyatı verimlerindenidir (Däwitulı, 2004, s. 326).
2. Maqal ve mätel halkın yüzyıllar boyunca olaylar ve insanlar vasıtasıyla topladığı tecrübenin bilgece ve kısaca söze dökülmüş hâlidir (Qaydar, 2004, s. 52; Qasqabasov vd., 2008, s. 523).
3. Birçoğu kafiyeli iki mısradan oluştuğu için maqal da mätel de halk şiiri türü sayılmıştır (Äbdiğaziyev, 2010, s. 366; Axmetov vd., 1996, s. 136, 138): “*Joldasın tappağan er azadı / Qordasın tappağan jer azadı.*” (Yoldaşını bulmayan er azar / Gübresini bulmayan yer azar.) (Oralbayeva vd., 1993, s. 70) İki parçadan oluşan bu maqal hem ölçülü hem de kafiyelidir. “*Bası – bapan / Ayağı – sapan.*” (Başı bapan / Ayağı saman.)⁶ (Turmanjanov vd., 2004, s. 309) Bu mätel de kafiyelidir.
4. Maqal ve mätellerin bir kısmı nesir özelliği göstermektedir: “*Özi bolğan qız törkinin tanımas.*” (Kendi olan/doğan kız baba ocağını tanımaz.) “*Bir şal bir şaldı ‘äke’ deydi.*” (Bir ihtiyar bir ihtiyara ‘baba’ diyor.)⁷ (Qaydar, 2004, s. 60).
5. Maqal ve mätellerin çoğunda aliterasyon, asonans, söz tekrarı gibi şiire has ahenk unsurları bulunmaktadır (Ğabdullin, 1996, s. 90; Älimbay vd., 2013, s. 275): “*Bir mal arqan tozdıradı, eki mal ultan tozdıradı.*” (Qaydar, 2004, s. 268;). Tekrarlanan “a” sesi bu maqalda şiir gibi bir iç ahenk meydana getirmiştir. “*Qısıla-qısıla qız boldım.*” (Sıkıla sıkıla kız oldum.) (Qaydar, 2004, s. 60). Bu mätelde “q”, “l” ve “ı” sesleri iç ahenk aracı olarak kullanılmıştır.

⁵ Bu mätel, istediğince hükmediyor, dilediğince yönetiyor anlamında kullanılmaktadır.

⁶ Başu kamaş başu gibi güzel ve gösterişli, ayağı ise saman gibi kötü ve çirkin. Gösterişli başlayan fakat fiyasko ile biten işler için kullanılan bir sözdür.

⁷ Yakışksız, uygunsuz bir olayı veya durumu anlatmak için kullanılan bir mätel olmalıdır.

“*Bolğan kişi boldım demes, boldım dese, bolğanı emes.*” (Olmuş kişi oldum demez, oldum dese olmamış demek.) (Ğabdullin 1996: 90). Bu maqalda ise hem aliterasyon hem asonans hem söz tekrarı hem de kafiye ile ahenk sağlanmıştır.

6. Maqal ve mätellerde az sözle çok şey ifade etmek esastır (Älimbay vd., 2013, s. 276): “*Otan ottan da ıstıq.*” (Vatan oddan da sıcaktır.) “*Til – qılıştan ötkir.*” (Dil, kılıçtan keskindir.) (Smayılova, 2002, s. 3, 116). “‘*Ä*’ dese, ‘*mä*’ degen.” (Her söze bir sözü var.) “*Tentekke künde toy.*” (Yaramaza/deliye her gün düğün.) “*Esek semirse, iyessin teber.*” (Eşek semirse iyisini teper.) “*Özi – mas, köñili – tas.*” (Kendi sarhoş, gönlü taş.) (Keykin, s. 394, 395, 564, 617).

7. Maqal mätellerin öğreticilik yönü ağır basmaktadır. “*Jeti ret ölşep, bir ret kes.*” (Yedi kere ölç, bir kere biç.) “*Añdamay söylegen awırmay öledi.*” (Düşünmeden konuşan, hastalanmadan ölür.) “*Jaw joq deme, jar astında, böri joq deme, börük astında.*” (Yağı yok deme, yar altında; börü yok deme, börk altında.) “*Alıp anadan, at biyeden tuwadı.*” (Alp anadan, at kısraktan doğar.) “*Soysañ, eti qalaqtay, sawsañ, süti bulaqtay.*” (Kessen eti kürek gibi, sağsan sütü bulak gibi.)⁸ (Älimbay vd., 2013, s. 276).

8. Maqal ve mätellerde ileti doğrudan verilebileceği gibi mecaz yoluyla da verilebilir: “*Eñbek etseñ erinbey, toyadı qarnıñ tilenbey.*” (Emek etsen/çalışsan erinmeden, doyar karnın dilenmeden.) (Adambayev, 1989, s. 417). Bu maqalda ileti doğrudan verilmiştir çünkü gerçekten de erinmeden çalışan kişi başkasına muhtaç olmadan karnını doyurur. “*Qoyı köp bolsa, qoy aram öler.*” (Çoban çok olursa koyun mundar olur.) (Aqqozin, 1990, s. 138). Bu maqal esas olarak karışanı çok olan işten hayır gelmeyeceğini dolaylı yoldan anlatmaktadır.

9. Kalıplaşmış ifadeler oldukları için maqal ve mätellerde eskimiş (arkaik) söz ve yapılar sık rastlanmaktadır: “*Jaqsı sılawmen jarıydı, jaman sılawmen kəriydi.*” (İyi okşamayla şenelir, kötü okşamayla kocalır.) “*At jaqsısı qartadı, negizine tartadı.*” (Atın iyisi yaşlanır, soyuna çeker.) Bu maqallardaki “*käri-*” ve “*qarta-*” fiilleri öçünlü Kazakçada bulunmayan eski kelimelerdir. Bugün bunların yerini “*qartay-* ~ *kärtey-*” fiili almıştır (Keñesbayev vd., 1962, s. 219). “*Jaqsılıqqa jamandıq – / Är kisiniñ isi düir. / Jamandıqqa jaqsılıq – / Er kisiniñ isi düir.*”⁹ (İyiliğe kötülük / Her kişinin işidir / Kötülüğe iyilik / Er kişinin işidir.) (Balaqayev, 1992, s. 122). Bu maqaldaki “*dür*” biçim birimi öçünlü Kazakçada kullanılmayan eski bir biçimdir.

⁸ Keçinin etinden ziyade sütünün lezzetli ve faydalı olduğunu anlatan bir mäteldir.

⁹ Bu maqalın şu şekli de vardır: “*Jaqsılıqqa jaqsılıq – är kisiniñ isi / Jamandıqqa jaqsılıq – er kisiniñ isi.*” (Qaydar, 2004, s. 304).

Farklı Yönleri:

1. Maqal, yapı olarak çoklukla bütün unsurları bulunan, iletiyi bir hüküm şeklinde ortaya koyan eksiltisiz/tam bir cümledir. Mätel ise umumen iletiyi bir hüküm şeklinde belirtmeyen eksiltili cümledir (Axmetov vd., 1996, s. 138; Qasaqbasov vd., 2008, s. 523). "Aşuw – duşpan, aqıl – dos." (Öfke düşman, akıl dosttur.) "Awırdıñ astimen, jeñildiñ üstimen." (Ağırın altından, yeğninin üstünden [gidiyor/yürüyor]).¹⁰ (Adambayev, 1989, s. 417). Bu örneklerden birincisi maqal, ikincisi ise mäteldir. Buna göre "Qañbaqtan qaşsañ, dönbeke." (Çakırdikenden kaçsan kütüğe.) sözü mätel, "Qañbaqtan qaşsañ, dönbeke jolğasıñ." (Çakırdikenden kaçsan kütüğe rastlarsın.) sözü ise maqal olmaktadır. (Däwitulı, 2004, s. 326).

2. Maqal, çoğu zaman bağlamda tamamladığı, açıkladığı cümleden, anlam birliğinden sonra gelir ve hüküm/netice belirtir. Dolayısıyla maqal kendi başına da bir anlam ifade eder. Mätel ise çoklukla kendi başına bir anlam ifade etmez. Bundan dolayı tamamladığı cümlemin, anlam birliğinin başına gelir ve bu şekilde hem kendisi anlam kazanır hem de cümleyi veya anlam birliğini tamamlar (Adambayev, 1998, s. 417). Diğer bir deyişle mätelde verilmek istenen iletinin ipuçları ve belirtileri bulunur, bağlama girdiğinde mätelin asıl iletisi ortaya çıkar (Axmetov vd., 1996, s. 138; Qasaqbasov vd., 2008, s. 523). Mesela "Jol azabı, kör azabı." (Yol azabı, kabir azabı.) (Turmanjanov vd., 2004, s. 115) maqalının manasını başka anlam birliklerine gerek duymadan anlamak mümkündür. Maqal, yol azabının kabir azabı kadar ağır olduğunu, yolculuğun meşakkatli olduğunu ifade etmektedir. Ancak "Tiyse – terekke, tiymese – butaqqa." (Değerse ağaca, değmezse budağa/dala.) (Axmetov vd., 1996, s. 138) mätelini bağlamsız yani tamamlayıcı anlam birlikleri olmadan tam manasıyla anlamak zordur. Haddizatında mätel yalnız başına tam bir anlam değeri de ifade etmez. Bu mätel, gelişigüzel ve rastgele yapılan işleri anlatmak için kullanılır.

3. Asıl iletinin mecaz olarak verildiği durumlarda bile maqal, gerçek anlamını her zaman korumaktadır. Bun karşılık mätel, iletisini çoklukla mecaz yoluyla verir (Qaydar, 2004, s. 56): "Qazanğa ne salsañ / Şömişiñe sol iliner." (Aqqozin, 1990, s. 29). Bu maqalın asıl vermek istediği ileti insanın başına gelenlerin kendi yaptıklarının karşılığı olduğudur. Ancak maqalı ilk akla gelen "Kazana ne salarsan kepeçene o gelir." iletisiyle anlamak da yanlış değildir. "Qoyşının qızı qoy kelgende is tigeği." (Çobanın kızı koyun gelince dikiş diker.) (Qaydar, 2004,

¹⁰ "Her işten kaçmanın bir yolunu buluyor." anlamında tembel, miskin insanları anlatmak için kullanılan bir mäteldir.

s. 57). Bu mäteli birinci yani mecazsız iletisiyle anlamak çok doğru değildir. Çünkü mätel, işten kaçmak için kendince iş uyduran kişilerin durumunu izah etmektedir.

4. Maqal çoklukla umumi bir anlam, düşünce ve hüküm ifade eder. Mätel ise belli bir olay ve durumu anlatmak ve aydınlatmak için kullanılır. Diğer bir deyişle maqal olmuş, olan ve olacak olay ve sürecin gelişme ve değişme sebeplerini, bunlardan çıkan sonuçları anında ifade etmeye yarar. Mätel ise söz konusu sürecin kendisini beyan etmekle kalır, sürecin nasıl biteceğiyle çok ilgilenmez yani sürecin sebebini anlatır fakat sonucunu doğrudan değil de mecazlı bir şekilde dolaylı olarak ifade eder: “*Awruwin jasırğan öledi.*” maqalı umumi bir akideyi kesin bir hüküm şeklinde, sebep-sonuç ilişkisi içinde ifade etmektedir: Hastalığını gizleyen ölür. “*Qızım sağan aytam, kelinim sen tñda.*” mätelinde ise umumi bir kaide kesin bir hükme bağlanmadığı gibi bir sebep-sonuç ilişkisi de yoktur. (Qaydar, 2004, s. 57-58).

5. Her maqalın ortaya çıkışına büyük bir olay, önemli bir hikâye sebep olmuştur. Zira maqal, bu olay ve hikâyenin bir nevi değerlendirmesidir (Ğabdullin, 1996, s. 80). Mätellerin ise büyük bir olaya, önemli bir gelişmeye ve hikâyeye dayananı pek azdır (Ğabdullin, 1996, s. 91). Diğer bir deyişle maqal bir olay ve hikâyenin sonucu, hüküm cümlesidir; mätel ise daha ziyade sıkıştırılmış bir hikâye gibidir.

Kazakça Maqal Örnekleri:

“*Adam alası işinde, mal alası sırtında.*” (Adamın alacası içinde, hayvanın alacası dışında.) (Qoñıratbayev, 2004, s. 182).

“*Baydan tabılar, / Baldan tamar.*” (Baydan bulunur, / Baldan damlar.) (Turmanjanulı, 1935, s. 101).

“*Birewdiñ közi soqır, / Birewdiñ özi soqır.*” (Kiminin gözü kör / Kiminin özü kör.) (Qaydar, 2004, s. 66).

“*Eñbek etsen erinbey, toyadı qarniñ tilenbey.*” (Emek etsen erinmeden, doyar karnın dilenmeden.) (Adambayev, 1989, s. 417).

“*Keñesti el – kemimes.*” (Danışan el/halk dağılmaz.) (Ğabdullin, 1994, s. 90).

“*Külme dosqa – keler basqa.*” (Gülme dosta, gelir başa. / Gülme komşuna, gelir başına.) (Axmetov vd., 1996, s. 136).

“*Ne ekseñ, sonı orarsıñ.*” (Ne ekersen onu biçersin.) (Qaydar, 2004, s. 57).

"*Oynap söyleseñ de, oylap söyle.*" (Oyun/şaka diye söylesen de düşünüp söyle.) (Axmetov vd., 1996, s. 136).

"*Öz elin – altın besigiñ.*" (Öz elin/vatanın altın beşiğın.) (Axmetov vd., 1996, s. 136).

"*Qardıñ basın qar alar, / Xannıñ basın xan alar.*" (Karın başını kar alır, hanın başını han alır.) (Qaydar, 2004, s. 391).

"*Qarğa qarğanıñ közin şuqımaydı.*" (Karga, karganın gözünü gagalamaz.) (Adambayev, 1989, s. 417).

"*Qurğaq qasıq awız jirtar.*" (Kuru kaşık ağız yırtar.) (Qaydar, 2004, s. 29).

"*Sawdegerde iyman joq – arın satadı, ötirikşide iyman joq – janın satadı.*" (Tüccarda iman yok, arını satar; yalancıda iman yok, canını satar.) (Qoñıratbayev, 2004, s. 183).

"*Soqır tawıqqa bəri bıyday.*" (Kör tavuğa her şey buğday.) (Axmetov vd., 1996, s. 136).

"*Sözdiñ körki – maqal.*" (Sözün görkü maqal/atasözü.) (Axmetov vd., 1996, s. 137).

"*Suwğa ketken tal qarmaydı.*" (Suya düşen dala sarılır. / Denize düşen yılanı sarılır.) (Qaydar, 2004, s. 60).

"*Şaban üyrek burın uşar.*" (Miskin ördek önce uçar.) (Axmetov vd., 1996, s. 136).

"*Tas tüsken jerine awır, / Qonaq qonğan jerine awır.*" (Taş düştüğü yere ağır, / Konuk konduğu yere ağır.) (Turmanjanulı, 1935, s. 174).

"*Taw tawğa qosılmas, adam adamğa qosıladı.*" (Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.) (Qoñıratbayev, 2004, s. 182).

"*Tesik monşaq jerde qalmas.*" (Delik boncuk yerde kalmaz.) (Qaydar, 2004, s. 29).

"*Til – qılıştan ötkir.*" (Dil, kılıştan keskin.) (Ğabdullin, 1994, s. 90).

"*Zeketsiz maldan qayır joq.*" (Zekâtsiz maldan hayır yok.) (Turmanjanulı, 1935, s. 139).

Kazakça Mätel Örnekleri:

“*Asın işip, tekemetin tilip.*” (Aşını içmiş, tekemetini¹¹ kesmiş. Bu mätel, iyiliğe karşı yapılan kötülüğü anlatmak için söylenir.) (Axmetov vd., 1996, s. 138).

“*Aşsa – alaqanında, jumsa – judırığında.*” (Açsa avucunda, yumsa yumruğunda.) (Adambayev, 1989, s. 417).

“*Atan bol, buwra bol, / İngenimdi qayıt.*”¹² (Atan ol, buğra ol; mayamı dölle. / Ne yap et, bu işi hallet.) (Turmanjanulı, 1935, s. 29).

“*Atanday atı, tulparday dübiri.*” (Atan kadar adı, tulpar kadar patırtısı.” (Balaqayev vd., 1954, s. 84).

“*Awzı qıysıq bolsa da, baydıñ balası söylesin.*” (Ağzı eğri olsa da bayın balası söylesin.) (Adambayev, 1989, s. 417).

“*Bälen jerde baqır bar, / İzdep barsañ, mıs şelek te joq.*” (Falan yerde bakır para var, gidip baksan bakır kova bile yok.) (Qaydar, 2004, s. 245).

“*Berse – qolınan, bermese – jolınan.*” (Verirse elinden, vermezse yolundan. / Zorla da yolla da alırım.) (Axmetov vd., 1996, s. 139).

“*Bota berip, tüye alıptı.*” (Köşek verip deve almış.) (Qaydar, 2004, s. 144).

“*Janında soqır tıynı joq, tüyenin tisine qaraptı.*” (Yanında beş kuruşu yok, devenin dişine bakmış.) (Qaydar, 2004, s. 127).

“*Jer astınan jik şıqtı, eki qulağı tik şıqtı.*” (Yer altından bela çıktı, iki kulağı dik/havada çıktı.) (Qaydar, 2004, s. 324).

“*Jetim öspey me, jelkeñdi tespes me?*” (Yetiş yetişmez mi, enseni deşmez mi?) (Qaydar, 2004, s. 61).

“*Qañbaqtan qaşsañ, döñbekke.*” (Çakırdikenden kaçsan kütüğe [rastlarsın]. Yağmurdan kaçarken doluya tutulursun.) (Däweitulı, 2004, s. 326).

“*Qarğa balasına: ‘Balam, eki şoqıp, bir qara!’ dese, balası: ‘Joq, bir şoqıp, eki qaraw kerek!’ depti.*” (Karga, yavrusuna ‘Balam iki gagala, bir bak!’ demiş; yavrusu ‘Yok, bir

¹¹ Tekemet, türlü örnek ve nakışlarla süslenmiş büyük keçedir.

¹² Atan, iğdiş edilmiş deve demektir. İngen, çift hörgüçlü dişi deve (maya) demektir.

gagalayıp iki bakmak gerek!' demiş. Mätelin anlamı şudur: Bazen çocuğun verdiği akıl, ebeveynin verdiği akıldan üstün olur. Boynuz kulağı geçer.) (Qaydar, 2004, s. 390).

"*Qızım sağan aytam, kelinim sen tñda.*" (Kızın sana söylerim, gelinim sen dinle.) (Ğabdullin, 1994, s. 91).

"*Samurıq qus sawısqañğa sälemge kelipti.*" (Simurg kuşu, saksığana selama gelmiş.) (Sadırbayulı, 1996, s. 74).

"*Sawısqañ totı bolamın dep, jürisinen jañılıptı.*" (Saksığan dudu olacağım diye yürüyüşünü şaşırılmış. / Karga kekliği taklit edeyim derken kendi yürüyüşünü unutmuş.) (Sadırbayulı, 1996, s. 73).

"*Sen oqısañ, men toqıdım.*" (Sen okuduysan ben hatmettim.) (Qaydar, 2004, s. 144).

"*Sen salar da, men salar, atqa jemdi kim salar?*" (Sen salar, ben salar; ata yemi kim salar? / Sen ağa, ben ağa; bu ineği kim sağa?) (Qaydar, 2004, s. 89).

"*Şaş al dese, bas alıptı.*" (Saç al dese baş almış. / Vur deyince öldürür.) (Qaydar, 2004, s. 98).

"*Taw tolğanıp, tışqañ tuwdı.*" (Dağ sancı çekti, sıçan doğurdu. / Dağ sıçan doğurdu.) (Qaydar, 2004, s. 144).

"*Tışqañ kötın körıp jaralı bolıptı.*" (Sıçan götünü görmüş, ne büyük yaram var demiş.) (Qaydar, 2004, s. 147).

"*Tuwğanıñdı körmedim, ölgeniñe jılamaymın!*" (Doğduğunu görmedim, öldüğüne ağlamam. / Doğduğunu görmedim ki öldüğüne ağlayayım!) (Qaydar, 2004, s. 503).

"*Uzın arqañ, keñ tusaw.*" (Uzun urgan, geniş köseği.) (Balaqayev vd., 1954, s. 84).

"*Xannan qazıq – biyden toqpaq.*" (Handan kazık, biyden tokmak. / Hanın yarlığını yürürlüğe koyan biydir.) (Ğabdullin, 1996, s. 91).

Kazak Maqal ve Mätelderininin Konuları: Halkın hayat tecrübelerinden kaynaklandığı ve bu tecrübeleri umumi kaideler hâline getirerek sunduğu için her konuda maqal ve mätele rastlamak mümkündür. Eski Sovyet coğrafyasında ve dolayısıyla Kazakistan'da hazırlanmış hemen hemen bütün maqal-mätel kitapları konulara göre tertip edilmiştir. Tasnife tabi tutulmadan harf sırasına göre tertip edilmiş maqal-mätel (atasözü) kitapları oldukça azdır.

Maqal-mätel kitaplarındaki bu konu başlıkları aşağı yukarı aynıdır.

1935 yılında basılan Qazaqtñ Maqaldarı Men Mätelderi adlı kitapta maqal-mäteller konularına göre on üç ana başlık altında verilmiştir: *Eñbek* (Çalışma), *Tört Tülik* (Dört Hayvan), *Egiñsilik* (Tarım), *Kisi Men El* (Kişi ve El), *Baylıq Pen Jarlılıq* (Zenginlik ve Fakirlik), *Bazar Men Sawda* (Pazar ve Alışveriş), *Zaman Men Zañ* (Zaman ve Kanun), *Täñiri, Din* (Tanrı ve Din), *Til Men Oy* (Dil ve Düşünce), *Öner, Bilim* (Sanat ve Maarif), *Ädet-Ğurıp* (Örf ve Âdet), *Ana, Ata, Bala* (Ana, Baba, Bala), *Sawlıq, Tazalıq* (Sağlık ve Temizlik) (Turmanjanulı, 1935, s. 216-217).

2004 yılında neşredilen Qazaqtñ Maqal-Mätelderi kitabında ise şu başlıklar vardır: *Tuwğan Jer, Otan Jayında* (Memleket ve Vatan Hakkında), *Erlık, Batırlıq Jayında* (Erlık ve Kahramanlık Hakkında), *El-Jurt, Xalıq Jayında* (El Oba ve Halk Hakkında), *Ömirdiñ Qırı-Sırı Jayında* (Hayatın İncelikleri ve Gizleri Hakkına), *Eñbek, Käsip Jayında* (Çalışma ve Meslek Hakkında), *Tälim-Tärbiye, Ädet-Ğurıp, Salt-Sana Jayında* (Talim Terbiye, Örf Âdet ve Ahlaki Değerler Hakkında), *Adamgerşilik, Dostıq, Joldasqtıq Jayında* (İnsanlık, Dostluk ve Yoldaşlık Hakkında), *Öner, Bilim, Nadandıq Jayında* (Sanat, Maarif ve Cehalet Hakkın), *Intumaq, Birlik, Jalğızdıq Jayında* (Dirlik Düzenlik ve Yalnızlık Hakkında), *Jaqsılıq Pen Jamandıq, Jalqawlıq Jayında* (İyilik, Kötülük ve Tembellik Hakkında), *Siylastıq, Sipayılıq Jayında* (Saygı ve Nezaket Hakkında), *Densawlıq, Tazalıq Jayında* (Sağlık ve Temizlik Hakkında), *Baylıq, Jarlılıq, Sarañdıq Pen Jomarttıq Jayında* (Zenginlik, Fakirlik, Nekeslik ve Cömertlik Hakkında), *Aqıldılıq, Aqımaqtıq Jayında* (Akıllılık ve Ahmaklık Hakkında), *Otbası, Tuwğan-Tuwıstıq Jayında* (Aile ve Akrabalık Hakkında), *Ata-Ana, Urpaq Jayında* (Ana Baba ve Çocuk Hakkında) (Turmanjanov vd., 2004, s. 440).

Türkçede Atasözü Kavramı

Kazakça *maqal* (Rus. пословица, İng. proverb) ve *mätel* (Rus. поговорка, İng. saying) terimlerinin karşılığı olarak Türkçede tek bir kelime yani “atasözü” kullanılmaktadır. Kaynaklarda verilen atasözü tarifleri birbirine çok yakındır:

“Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel.” (Akalin vd., 2011, s. 180).

“Uzun gözlem ve tecrübelerden sonra varılmış hükümleri hikmetli bir tarzda, kısa olarak ifade eden eskilerden kalma söz, atalar sözü, eskiler sözü, mesel, darbimesel.” (Doğan, 1996, s. 80).

“... insanoğlunun deneyimlerinden, bilgeliğinden ve benzetme gücünden kaynaklanan atasözleri ... çoğunlukla bir tümce biçiminde oluşarak bir yargıyı anlatan, kimi zaman ölçü ve uzakla, söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen sözlerdir.” (Aksan, 1990, s. 40)

“Atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş sözlerdir.” (Aksoy, 1988, s. 37).

“Uzun gözlem ve deneyimlere dayanan yargıları, genel kural, bilgece bir düşünce ya da öğüt olarak yansıtan ve halkın ortak kullanımına giren kalıplaşmış özlü sözlerdir.” (Bilgin, 2002, s. 63).

Doğan Aksan atasözleri yanında bir de kalıplaşmış sözlerden bahsetmiştir. Aksan, kalıplaşmış sözleri şöyle tanımlamıştır: “Söz varlığı içinde kalıplaşmış sözler, çoğunlukla belli bir kişiye ya da bir olaya dayanan, çoğu kez ünlü kişilerin, sanatçıların bir olay dolayısıyla söyledikleri, dilde yerleşen ve çeşitli dillere çevrilerek genelleşen sözlerdir.” (Aksan, 1990, s. 39). Aksan, kalıp sözlere “Gölge etme, başka ihsan istemez.” “Vermeyince Mâbut, neylesin Mahmut.” “Atı alan Üsküdar’ı geçti.” (Aksan, 1990, s. 39-40) gibi örnekler vermiştir. Tanım ve örneklerden anlaşıldığı üzere “kalıp söz”, maqal kadar kesin bir yargı taşımaması, yalnız başına çok anlam ifade etmemesi, gerçek anlamını bağlamda kazanması gibi hususiyetleri bakımından mätele benzemektedir. Ancak “kalıp söz” terimi “mätel”i tam olarak karşılamaktan uzaktır.

Türkçede /maqal (Rus. пословица, İng. proverb, Fr. proverbe) ile mäteli (Rus. поговорка, İng. saying, Fr. dicton) ayıran ve iki kavramın farkını gerçek anlamda ortaya koyan T. N. Gencan’dır. Gencan, мақал/maqal (пословица) terimine “atasözü” (Gencan, 2001, s. 569), мәтел/mätel (поговорка) terimine ise “söylence” (Gencan, 2001, s. 570) karşılığını vermiştir.

Atasözü ile söylence arasındaki farkı T. N. Gencan şöyle tespit etmiştir: “Atasözleri, toplumsal düzen yargılarıdır. Yasa niteliğindedir. Yasalar gibi kesin anlatımlıdır. Söylenceler, yasa niteliğinde kesin yargı taşımaz; ancak söylenmekte olan sözlerin, ileri sürülen düşüncelerin, yapılan işlerin, olayların, güdülen yolların üzerinde genişleme, derinleşme kapılarını açar.” (Gencan, 2001, s. 570).

Her “söylence” başlı başına bir cümledir veya cümlelerden oluşmuştur. Atasözleri kadar kesin kanun niteliğinde olmamakla birlikte, konuları türlü yönlerden açıklayıcı, aydınlatıcı,

tanık niteliğinde sözler, hikâyeciklerdir. Söylencelerin pek çoğunda iğneleyici bir eleştiri sezilir (Gencan, 2001, s. 570).

Görüldüğü gibi Türkçede de “maqal” ile “mätel” ayrımı vardır. T. N. Gencan’ın tespitlerine göre “atasözü” Kazakçadaki “maqal”a, “söylence” ise “mätel”e karşılık gelmektedir. Türkçede “atasözü” terimi, Kazakça “мақал/maqal” teriminin (Rus. пословица, İng. proverb, Fr. proverbe) karşılığı olarak kullanılabilir. Ancak sözlüklerde “efsane” anlamıyla yer aldığından dolayı (Akalin vd., 2011, s. 2152) “söylence” terimini Kazakça “мәтел/mätel” (Rus. поговорка, İng. saying, Fr. dicton) karşılığında kullanmak karışıklığa sebep olacaktır. Çağdaş Türk dillerinde kullanılan “mäsəl, mätel, tämsil, nakyl, lakap, söleyiş” gibi kelimeler ise Türkçede “mesel, temsil, nakil, söyleyiş” şekilleriyle başka anlamlarda kullanılmaktadır. Dolayısıyla “мәтел/mätel” (Rus. поговорка, İng. saying, Fr. dicton) terimini Türkçede karşılayacak en uygun kelime “ayt-” fiilinden türetilmiş “aydım” sözüdür: aydım <aytım< aytım. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere Tatarca ve Başkurtçada “әйтәм/äytem”, Kırım Tatarcasında “айтым/aytım” şeklinde; bazı Türk dillerinde ise “айтув/aytuv” veya “айтыв/aytyw” şeklinde yer alan kelime “mätel” (поговорка) anlamında kullanılmaktadır.

Türkçe Atasözü Örnekleri: “Acele işe şeytan karışır.” “Bir baş soğan bir kazanı kokutur.” “Can boğazdan gelir.” “Çok gezen çok bilir.” “Dilencinin torbası dolmaz.” “Eğilen baş kesilmez.” “Farz sünneti bastırır.” “Gözden irak olan gönülden de irak olur.” “Hamama giren terler.” “Irmak kenarına çeşme yapılmaz.” “İt ürür, kervan yürür.” “Kılıç kınını kesmez.” “Lodosun gözü yaşlı olur.” “Mezar taşı ile övünülmez.” “Nekesle cömerdin harcı birdir.” “Ortak atın beli sakat olur.” “Öksüz kuzu toklu olmaz.” “Para parayı çeker.” “Rağbet güzel ile zenginedir.” “Sağır için iki kere kamet olmaz.” “Şeriatın kestiği parmak acımaz.” “Tarhuncuya tarhun satılmaz.” “Uyku ölümün küçük kardeşidir.” “Üşüntü köpek mandayı paralar.” “Vücut kocar, gönül kocamaz.” “Yabancı koyun kenara yatar.” “Yularsız deve yedilmez.”

Türkçe Aydım Örnekleri: “Abdala ‘Kar yağıyor.’ demişler, ‘Titremeye hazırım.’ demiş.” “Adam hacı olur mu ulaşmakla Mekke’ye, eşek derviş olur mu taş çekmekle tekkeye?” “Alacağına şahin, vereceğine karga.” “Alakargada alacağım olsun, almazsam gözümü oysun.” “At alan Üsküdar’ı geçti, at almayan çukurun kazdı.” “Çok çalıştım senin için, şimdi oldu benim için.” “Dam üstünde saksığan, vur beline kazmayı.” “Deveye ‘İnişi mi seversin, yokuşu mu?’ demişler; ‘Düze kıran mı girdi?’ demiş. “Eşeğe gücü yetmez, semerini döver.” “Hacı sandığımızın hacı koltuğunun altından çıktı.” “Halep orada ise arşın buradadır.” “İç dedilerse çeşmeyi kurut demediler.” “İşte geldik gidiyoruz, şen ol Halep şehri.” “Kel başını yudu da

taradı da.” “Kızı ata bindirdiler ya nasip dedi.” “Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle.” “Kurda ‘Neden boynun kalın?’ demişler; ‘İşimi kendim görürüm de ondan.’ demiş.” “Ne kızı verir, ne dünürü küstürür.” “Oynamasını bilmeyen kıza ‘Oyna.’ demişler, ‘Yerim dar.’ demiş.” “Sıçan deliğe sığmamış, kuyruğuna kabak bağlamış.” “Tilki erişemediği üzümüne ‘Hevengim olsun.’ demiş.” “Yukarıya tükürsem bıyığım, aşağıya tükürsem sakalım.”

Sonuç

1. Türkçe “atasözü” karşılığı olarak Kazakçada “мақал-мәтел” terimi kullanılmaktadır. Bu ikileme Rusça “половица” ve “поговорка” terimlerinin karşılığı olarak “мақал” ve “мәтел” şeklinde ayrılarak da kullanılmaktadır.

2. “Maqal/мақал” sözü Arapça “مقال/maḳāl”, “mätel/мәтел” ise yine Arapça “مثل/meşel” sözünden gelmektedir.

3. Çağdaş Türk dillerinin çoğunda Rusçadan gelen bir teamülle “половица” ve “поговорка” ayrımı vardır. Rusça “половица” ve “поговорка” terimlerini karşılamak için Azericede “atalar sözü” ve “məsəl”, Gagavuzcada “söleyiş” ve “deyim”, Türkmencede “nakyl” ve “atalar sözi”, Özbekçede “maqol” ve “matal”, Uygurcada “maqal” ve “tämsil”, Karakalpakçada “naqıl” ve “maqal”, Kırgızcada “makal” “lakap~ılakap”, Tatarcada “mäkal” ve “äytem”, Başkurtçada “mäqäl” ve “äytem”, Kırım Tatarcasında “atalar sözü” ve “aytım”, Kumukçada “atalar sözü” ve “aytıw”, Nogaycada “takpak” ve “aytuv”, Altaycada “kep sös” ve “ukaa sös”, Tıvacada “üleger sös” ve “üleger çugaa”, Sahacada “ös хонорно” ve “тыл номоҕ/tyl nomoğ” sözleri kullanılmaktadır.

4. “Maqal” ile “mätel” halk edebiyatı verimi olmaları, çoklukla ölçülü ve uyaklı bir yapıya sahip bulunmaları, halkın olaylar ve durumlar karşısındaki değerlendirmeleri sonucu ortaya çıkmaları, yüzyılların tecrübesine dayanmaları, kısa ve öz anlatımı esas almaları, eskimiş yapı ve kelimeleri barındırmaları gibi özellikleriyle birbirine benzemektedir.

5. “Maqal” bir olay veya durumdan çıkarılan sonucu umumi kaide olarak ortaya koyar. Bundan dolayı “maqal” kesin hüküm bildiren cümlelerdir. “Mätel” ise kesin bir hüküm bildirmekten ziyade bir olay ve duruma göndermede bulunur. “Mätel”lerin önemli bir kısmı eksiltili cümlelerden oluşur.

6. “Maqal” çoklukla tek başına bir anlam ifade eder. “Mätel”in ise gerçek anlam ve değeri ancak bağlamda ortaya çıkar.

7. “Maqal” bir olaydan veya durumdan çıkarılan sonuç ve hüküm cümlesidir. “Mätel” ise bir olay veya durumun sıkıştırılmış hâli gibidir.

8. Türkçede “maqal” ile “mätel” ayrımını gerçek anlamda T. N. Gencan yapmıştır. Gencan, “maqal”ı “atasözü”, “mätel”i ise “söylence” olarak adlandırmıştır.

9. Türkçede “atasözü” terimi, Kazakça “мақал/maqal” teriminin (Rus. пословица, İng. proverb, Fr. proverbe) karşılığı olarak kullanılabilir. “Мәтел/mätel” (Rus. поговорка, İng. saying, Fr. dicton) terimini Türkçede karşılayacak en uygun kelime ise “aydım” sözüdür.

10. “Atasözü” ve “aydım” ayrımı göz önünde bulundurularak “atasözleri” konusunun Türkçede yeniden ele alınması isabetli olacaktır.

Kaynaklar

- Äbdiğaziyev, B. vd. (2010). *Qazaq ädebiyeti éntsiklopediyalıq anıqtamalıq*. Almatı: “Arwana” Baspası.
- Abdulla, M. (1989). *Türkçä-Uyğurçä luğät*. Ürimçi: Millätlär Näşriyatı.
- Abdullin, G. X. vd. (1979). *Tatar teleneñ añlatmalı süzlege II*. Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı.
- Abdullin, G. X. vd. (1981). *Tatar teleneñ añlatmalı süzlege III*. Kazan: Tatarstan Kitap Näşriyatı.
- Adambayev, B. (1989). Maqal-mätel. *Qazaq SSR: qısqaşa éntsiklopediya, 4-tom*, 417. Almatı: Qazaq Sovet Éntsiklopediyasınıñ Bas Redaktsiyası.
- Afanas'yev, P. S. vd. (1968). *Russko-Yakutskiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo “Sovetskaya Éntsiklopediya”.
- Ağışev, İ. M. vd. (1993). *Başqort teleneñ hüžlege I*. Mäskäw: “Russkiy Yazık”.
- Ağışev, X. G. (1998). *Russko-Tatarskiy slovar'*. Kazan': İzdatel'stvo “Matbugat Yortı”.
- Akalın, Ş. H. vd. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Akmataliyev, A. vd. (2011). *Kırgız tilinin sözdüğü I*. Bişkek: “Avrasya Press” Basması.
- Akmataliyev, A. vd. (2014). *Kırgız adabiyatının tarixi I*. Bişkek: “Şam” Basması.
- Aksan, D. (1990). *Her yönüyle dil (Ana çizgileriyle dilbilim), III. Cilt*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ali Nazîmâ vd. (2009). *Mükemmel Osmanlı lüğati*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Älimbay, N. vd. (2013). *Qazaqtıñ étnografıyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi, 4-tom*. Almatı: RPK “Slon”.

- Anes, G. (2007). *Russko-Kazaxskiy slovar' II*. Almatı: "Arıs" Baspası.
- Aqqozin, M. (1990). *Qazaq maqal-mätelderi*. Almatı: "Qazaqstan" Baspası.
- Axmetov, Z. vd. (1996). *Ädebiyettanuw terminleriniñ sözdigi*. Almatı: "Ana Tili" Baspası.
- Äxtämov, M. X. (2008). *Başqort xalıq mäqälläre häm äytemläre hüžlege*. Öfö: Zäynäb Biyişeva İsemendäge "Kitap" Näşriyäte.
- Axundov, A. vd. (1997). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I cild*. Bakı: "Çıraq".
- Axundov, A. vd. (1999). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti II cild*. Bakı: "Çıraq".
- Ažnağolov, R. Ğ. (2011). *Başqortsa-Russa Russa-Başqortsa mäktäp hüžlege*. Öfö: Zäynäp Biyişeva İsemendäge "Kitap" Näşriyäte.
- Balaqayev, M. (1992). *Qazirgi Qazaq tili*. Almatı: "Ana Tili" Baspası.
- Balaqayev, M. vd. (1954). *Qazirgi Qazaq tili*. Almatı: Qazaq SSR Ğılım Akademiyasınıñ Baspası.
- Bammatova, Z. Z. vd. (1960). *Rusça-Qumuqça sözlük*. Moskva: Milli Va Yat Tiller Sözlüklerini Paçalıq İzdatel'stvosu.
- Baskakov, N. A. vd. (1956). *Rusşa-Nogayşa slovar'*. Moskva: Tıs Eller Em Natsional'nıy Slovar'leriniñ Gosudarstvenniy İzdatel'stvosu.
- Baskakov, N. A. vd. (1964). *Orus-Altay sözlük*. Moskva: "Sovetskiy Éntsiklopediya" İzdatel'stvozi.
- Baskakov, N. A. vd. (1967). *Rusşa-Qaraqalpaqşa sözlük*. Moskva: "Sovetskaya Éntsiklopediya" Baspası.
- Baskakov, N. A. vd. (1968). *Türkmençe-Rusça sözlük*. Moskva: "Sovetskaya Éntsiklopediya" Neşiriyaty.
- Berkeliyew, K. (1983). *Türkmem nakyllary we atalar sözi*. Aşgabat: İzdatel'stvo "Ylym".
- Beskrovnoy, V. M. vd. (1957). *Russko-Xindi slovar'*. Moskva: Gosudarstvonnoye İzdatel'stvo İnostrannıx i Natsional'nıx Slovarey.
- Bilgin, M. (2002). *Anlamdan anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çankov, D. İ. vd. (1961). *Orıs-Xakas slovar'*. Moskva: İnostrannay Paza Natsionalnay Slovarlarınıñ Gosudarstvennay İzdatel'stvozi.
- Çaryyew, M. (2005). *Türkmen halk nakyllary*. Aşgabat: "Miras".
- Däwitulı, S. (2004). Maqal-mätel. *Qazaqstan: ulttıq éntsiklopediya, 6-tom*, 326. Almatı: Qazaq Éntsiklopediyasınıñ Bas Redaktsiyası.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lüğat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Direnkova, N. P. vd. (1940). *Şorskiy fol'klor*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

- Dmitriyev, N. K. vd. (1951). *Russko-Çuvaşskiy slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıx i Natsional'nıx Slovarey.
- Doğan, D. M. (1996). *Büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Əliyev, O. (2004). Atalar sözü və məsəllər. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 1*, 249-263. Bakı: Elm.
- Fazilov, M. F. vd. (1957). *Russko-Tadjikskiy slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıx i Natsional'nıx Slovarey.
- Ğabdullin, M. (1996). *Qazaq xalqınıñ awız ədəbiyyeti*. Almatı: "Sanat" Baspası.
- Ganiyev, F. A. vd. (1958). *Russko-Tatarskiy slovar', tom 3*. Kazan': Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Gaydarci, G. A. vd. (1973). *Gagauzça-Rusça-Moldovanca laflık*. Moskva: "Sovetskaya Éntsiklopediya" İzdatel'stvosu.
- Gencan, T. N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Hamzayew, M. Ý. (1962). *Türkmen diliniñ sözlügi*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ylymlar Akademiyasynyñ Neşiriyaty.
- Hezbaqiyev, A. vd. (2003). *Uyğur xälqiniñ maqal vä tämsilliri*. Almatı: "Jazuşı" Nəşriyati.
- İbrahim Cûdî Efendi. (2006). *Lügat-i Cûdî*. Ankara: TDK Yayınları.
- İsänbät, N. (2010). *Tatar xalık mäkalläre, 1-tom*. Kazan: Tatarstan Kitap Nəşriyati.
- Isqaqov, A. vd. (1983). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi 7*. Almatı: Qazaq SSR-niñ "Ğılım" Baspası.
- Isqaqov, A. vd. (1990). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi 7*. Ürimji: Şinjıyañ Xalıq Baspası.
- Isqaqov, A. vd. (2011). *Qazaq ədəbiy tiliniñ sözdigi 11*. Almatı: A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- Jigulev, A. M. (1965). *Russkiye norodniye poslovitsı i pogovorki*. Moskva: İzdatel'stvo "Moskovskiy Raboçiy".
- Kalontarov, Y. (2008). *Noviy Tadjiksko-Russkiy slovar'*. Duşanbe.
- Kamalov, S. K. vd. (1988). *Qaraqalpaq tiliniñ tüsindirme sözligi III*. Nökis: "Qaraqalpaqstan" Baspası.
- Kâşgarlı Mahmut. (2014). *Dîvânu lugâti't-Türk*. (Çev. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu). Ankara: TDK Yayınları.
- Keñesbayev, İ. vd. (1961). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi II*. Almatı: Qazaq SSR Ğılım Akademiyasınıñ Baspası.
- Keñesbayev, İ. vd. (1962). *Qazirgi Qazaq tili: leksika, fonetika*. Almatı: Qazaqtıñ Memlekettik Oqıw-Pedagogika Baspası.
- Kerimcanova, B. (1948). *Kırgızdın makalları menen lakaptarı*. Frunze: "Kırgızmambas".

- Kestelli, R. N. (2004). *Resimli Türkçe kamus*. Ankara: TDK Yayınları.
- Keykin, J. S. (Tarihsiz). *Qazaq maqal-mätelderiniñ altın kitabı*. Almatı: "Arwana" Baspası.
- Kibirov, Ş. vd. (1961). *Uyğurçä-Rusçä luğät*. Almuta: Qazaqstan Pänlär Akademiyasınıñ Näşriyatı.
- Kurpeško-Tannagaşeva, N. N. vd. (1993). *Şor-Qazaq pazok Qazq-Şor üredig söstük*. Kemerovo: Kemerovskoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- Lebedev, K. A. (1961). *Russko-Afganskiy slovar'*. Moskva: Gosudarstvonnoye İzdatel'stvo İnostrannıx i Natsional'nıx Slovarey.
- Näcib, .Ä. vd. (1968). *Uyğurçä-Rusçä luğät*. Moskva: "Sovetskaya Éntsiklopediya" Näşriyatı.
- Nişanyan, S. (2012). *Sözlerin soyağacı*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Niyetullayev, T. (1995). *Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları*. Nökis: "Qaraqalpaqstan" Baspası.
- Ojegov, S. İ. vd. (2003). *Tolkoviy slovar' Russkogo yazıka*. Moskva: Institut Russkogo Yazıka İmeni V. V. Vinogradova.
- Oralbayeva, N. vd. (1993). *Praktikalıq Qazaq tili*. Almatı: "Ana Tili" Baspası.
- Özön, M. N. (1956). *Türk ata sözleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Qaratayev, M. Q. vd. (1975). *Qazaq sovet éntsiklopediyası 7*. Almatı: Qazaq Sovet Éntsiklopediyasınıñ Bas Redaktsiyası.
- Qasqabasov, S. vd. (2008). *Qazaq ädebiyetiniñ tariyxı, 1-tom*. Almatı: M. Äwezov Atındağı Ädebiyet Jäne Öner Institutı.
- Qaydar, Ä. (2004). *Xalıq danalığı*. Almatı: "Toğanay T" Baspası.
- Qo'shjonov, M. Q. vd. (1984). *Ruscha-O'zbekcha lug'at*. Toshkent: O'zbek Sovet Entsiklopediyasi Bosh Redaktsiyasi.
- Qoñıratbayev, Ä. (2004). *Köp tomdıq şığarmalar jıynağı 1*. Almatı: "MerSal" Baspası.
- Razzoqov, H. vd. (1980). *O'zbek oğzaki poetik ijodi*. Toshkent: "O'qituvchi" Nashriyoti.
- Rustemov, L. Z. (1989). *Arab-İyran kirme sözderiniñ Qazaqşa-Orısşa tüsindirme sözdigi*. Almatı: "Mektep" Baspası.
- Sadırbayulı, S. (1996). *Fol'klor jäne Jambıl*. Almatı: "Ana Tili" Baspası.
- Salqınbay, A. vd. (1998). *Lingvidtikalıq tüsindirme sözdik*. Almatı: "Sözdik-Slovar'" Baspası.
- Şambayev, S. (1972). *Kırgız elinin makal, lakaptarı*. Frunze: "Mektep" Basması.
- Şamyradov, B. vd. (1961). *Edebiyat terminleriniñ gysgaça sözlügi*. Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Okuw-Pedagogik Neşiriyaty.
- Şemseddin Sami. (1987). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Sırf, V. İ. (2010), *Ustnoye narodno-poetiçeskoye trovçestvo Gagauzov. Kursom razvivayuşşeyasya Molodovi, tom 9*, 160-178. Moskva: İzdatel'stvo "Stariy Sad".
- Smayılova, A. T. (2002). *Qazaqtıñ maqal-mätelderi*. Almatı: "Köşpendiler" Baspası.
- Speltsov, P. A. vd. (1972). *Yakutsko-Russkiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Éntsiklopediya".
- Süyünç ulu, X. vd. (1965). *Orus-Qaraçay-Malqar sözlük*. Moskva: Sovetskaya Éntsiklopediya İzdatel'stvo.
- Tenişev, E. R. vd. (1989). *Karaçayevo-Balkaskro-Russkiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Russkiy Yazık".
- Turmanjanov, Ö. vd. (2004). *Qazqtıñ maqal-mätelderi*. Almatı: "Raritet" Baspası.
- Turmanjanulı, Ö. (1935). *Qazaqtıñ maqaldarı men mätelderi*. Almatı: Qazaqstan Kırkem Ádebiyet Baspası.
- Uraqsin, Z. Ğ. vd. (2004). *Xäzerge Başqort äzäbi teleneñ añlatmalı hüžlege*. Öfö: Başqotostan Respublikahı Fänlär Akademiyahı Gumanitar Fänlär Bülege.
- Useynov, S. M. vd. (1992). *Russko-Krımskotatarskiy slovar'*. Simferopol': İzdatel'stvo "Tavriya".
- Usupbekov, Ş. (1967). *Makal, ilakaptardın tarbiyalık manisi*. Frunze: "Mektep" Basması.
- Usupbekov, Ş. (1982). *Kırgız makal-lakaptarı*. Frunze: "Kırgızstan" Basması.
- Yaquub, A. vd. (1991). *Uyğur tiliniñ izahliq luğiti. T-Ĥ*. Ürümçi: Millätlär Nəşriyatı.
- Yaquub, A. vd. (1995). *Uyğur tiliniñ izahliq luğiti. M-Ü*. Ürümçi: Millätlär Nəşriyatı.
- Yusupow, N. (1992). *Türkmen dili we edebiyaty*. Aşgabat: "Dessur" Kiçi Kärhanasy.